

Osmanlı'da Meşrutiyet Öncesi Merkezî Meclisler Literatürü

Ayhan CEYLAN*

Giriş

GEREK BATI'DA ve gerekse Doğu'da, yakın döneme kadar, toplumun bütününe yönelik karar alma ve uygulama yetkisi, diğer bir ifadeyle siyasal iktidar, tek kişinin elinde toplanmıştır. Bununla birlikte hükümdarlar; iktidarlarına meşruiyet sağlayabilmek, alacakları ve uygulayacakları kararları topluma benimsetebilmek, sorumluluğu paylaşabilmek ve en doğru karara ulaşabilmek düşünceleriyle bir kurula danışma gereği de duymuşlardır. Zamanla, bu ihtiyârî danışma ve istişâre, özellikle Batı'da bir mücadelenin sonucunda, hükümdara, bu kurulların kararlarını onaylama ve bu kararlarla bağlı olma zorunluluğunu getirmiş, hatta giderek, iktidarın denetlenmesini ve sınırlandırılmasını sağlayan yapıları ortaya çıkarmıştır. Böylelikle -siyasal iktidarın henüz kurumsallaşmadığı ve devlet organlarının bugünkü anlamda şekillenmediği dönemlerde- hükümdarın, önemli devlet işlerini görmede tek başına hareket etmemesi ve bir kurulun da görüşünü alması anlamında bir "karar alma" yöntemi olarak, "danışma" uygulaması yerleşik bir hal almış ve ayrıca, danışılan ve istişâre edilen bir kurulun "karar alma" mekanizmasına "katılımı" da söz konusu olabilmıştır. Bu yönüyle danışma kurulları, modern anlamdaki karar organlarının ve yasa-meclislerinin ilk şekillerini oluşturmuşlardır. Batı'da bu türden kurullara ilk başlangıç olarak eski Yunan ve Roma, asıl başlangıç olarak da Orta Çağ kıta Avrupasındaki Krallık Meclisleri örnek gösterilmektedir.¹

*Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Bu kurulların Batı'daki gelişimiyle ilgili olarak bkz.: İlhan Arsel, *Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Ankara, 1955, s. 109 vd.; Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 5. baskı, İstanbul: Beta, 1989, s. 442 vd.; Esat Çam, *Devlet Sistemleri*, İstanbul: Der Yayınları, 1987, s. 16 vd.; Ersin Kalaycıoğlu, "Türk Yasama Sistemi ve Siyasal Temsil", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay (ed.), İstanbul: Beta, 1986, s. 313.

Hunlardan itibaren hemen her Türk devletinde; adı, yapısı, katılanları ve yetkileri farklı olabilen benzer kurullar yer almıştır. İslam öncesi dönemde toy, kurultay şeklinde görülen uygulama, Türklerin İslamı kabulüyle birlikte İslamiyet'teki "istişâre/şûrâ" düşüncesi ile bağdaşır güç kazanmış, Selçuklular ve Osmanlılarda "Divan" şekline bürünmüş ve XVII. yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümayun'un etkisinin azalmasıyla birlikte, "Meşveret"e, XVIII. yüzyılda da "Meclis-i Meşveret"e dönüşmüştür. Tanzimat ile birlikte, yapılması düşünülen düzenlemeler için, "sürekli bir meclis" fikri benimsenmiş ve Meşveret Meclisi sürekli yasama meclisleri görünümünü almıştır. Tanzimat döneminde hız kazanan Batılılaşma düşüncesi meşrutî yönetim tarzına yönelişi güçlendirmiş, geleneksel meşveret düşüncesi bu yönetim tarzına ulaşmada "fikri meşruuiyet" kaynağını oluşturmuştur. Parlamenter sisteme geçişte aydınların hareket noktası, "geleneksel anlamı"ndan kısmen sapma gösterse de, yine meşveret fikri olmuştur.

Batı'da, Doğu'da ve gerekse Türk hukuk tarihinde bahsi geçen bu kurullar, ilgili araştırmalarda, ortak bir ad altında toplanmışlar ve "danışma kurulları" olarak vasıflandırılmışlardır. Görüldüğü kadarıyla bu kurullar, parlamento öncesi döneme işaret ve özellikle de, "istişârî" bir organ olarak düşünülerek, "karar organı" olan parlamentoya nispet ve ondan ayırdedebilmek düşüncesiyle "danışma kurulu" şeklinde nitelendirilmişlerdir. İktidarın tek kişinin elinde toplandığı ve devlet yetkilerini kullanacak organların hukukî olarak belirlenmediği parlamento öncesi dönemde -Türk kamu hukuku tarihinde görüldüğü üzere- bu meclisler, devlet başkanını seçen, denetleyen ve gerektiğinde görevden alabilen, önemli devlet işlerinde kendilerine danışılan, yasama ve bazı örneklerinde yargı yetkisi bulunan, aynı zamanda idârî, mâlî ve askerî yetkilere de sahip komudadırlar. Dolayısıyla, bu kurulları "danışma kurulu" olarak isimlendirmek, tanımlamada eksiklik içerdiğinden, isabetli gözükmemektedir. Bununla birlikte, kavram literatürde yerleşik bir kullanıma da sahip durumdadır.

Türk hukuk tarihinin, belirgin özelliklerle birbirinden ayrılabilen dönemlerinin her birinde; farklı sosyal, siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinsel faktörler, bu meclislerin şekillenmesinde etkili olmuş, ancak genel olarak bu meclislerde temsîlî bir oluşum söz konusu olamamıştır.

Bu çalışmada, parlamento öncesi dönem merkezî yönetim içinde bulunan meclisler ele alınacaktır. Bu meclisler, kuvvetler ayrılığı ilkesinin devlet yapısında belirginleşmediği dönemde, devlet başkanı yanında en yüksek karar organı olarak yasama nitelikleriyle öne çıkan, iktidarı sınırlandırıcı nitelikte ve Osmanlı parlamento uygulamasına kaynaklık edici özelliğe sahiptirler. Bu çerçevedeki meclisler, İslam öncesi dönemde, toy ve kurultay, Osmanlı klasik döneminde Divan-ı Hümayun ve Meclis-i Meşveret/Meclis-i Şûrâ ve Tanzimat Dönemi merkez meclisleri olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âlî-i Umûmi, Meclis-i

Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet olarak tespit edilmiştir. Merkezî yönetim yapısı içerisinde bulunmakla beraber, Tanzimat öncesi ve sonrası dönemde dışişleri alanında bir ihtisas meclisi konumunda olan Meclis-i Mükâleme, Tanzimat döneminde nezaretler arasında koordinasyon sağlayan ve yürütme özelliği öne çıkan Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Vâlâ'nın altında kurulmuş olan Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî ve Meclis-i Vâlâ'nın kararlarını kontrol eden ve nezâret içi ihtisas meclisleri durumdaki Nezâret Meclisleri ile ilgili kaynaklar incelemeye tâbi tutulmamıştır.

I. Merkezî Meclisler ile İlgili Kitap ve Makaleler

1. Meclisleri Bir Bütün Olarak Ele Alan Çalışmalar

Merkezî meclislerin tümünü tek bir çalışmada ele alan eserlerin sayısı oldukça azdır. Bernard Lewis'in "Meşveret" adlı makalesi,² bu konuda ilk ve belli başlı araştırmalardan birisidir. Makalede, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde belli kesimlerce sıkça kullanılan meşveret/danışma kavramının esasında Osmanlı ve İslam tarihinde yeni bir kavram olmadığı, kökenlerinin İslam'ın gelişine kadar gittiği, hatta Türklerin daha da öncesinden bu tür meclislere sahip olduğu fikrinden hareketle, çeşitli devletlerdeki tarihsel gelişim ele alınır. Danışma meclislerinin İslam öncesi ve sonrası Arap devletlerindeki gelişimine değinilir. Moğollar ve ardından Türklerde bu tür kurulların varlığına işaret edilir ve kuruluşuna böyle bir kurulun vücut verdiği Osmanlı Devleti ile birlikte meşveretin çarpıcı bir şekilde uygulama imkanı bulduğuna vurgu yapılır. Divan-ı Hümayun ve o dönemde toplanan meşveretler, III. Selim dönemi ile birlikte sıkça toplanmaya başlayan meşveret meclisleri, bu uygulamanın bir yansıması olarak kısaca değerlendirilir. Şanizâde ile başlayan ve Osmanlı aydınlarınınca sürdürülen süreçte, meşveret kavramının Batılı meclisler gözönüne alınarak tekrar yorumlandığına işaret edilir.

Merkezî meclisleri bir bütün olarak inceleyen diğer bir çalışma, Ayhan Ceylan'a ait "Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması" adlı doktora tezidir.³ Tezde esas olarak, danışma/istişâre yöntemi ve bu yöntem üzere karar alan kurullar ele alınmıştır. Giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşan tezde, ilk bölümde, Osmanlı öncesi dönemde bu tür meclisler ve gelişimi irdelenmiştir. Bu çerçevede, İslam öncesi dönem Türk hukukunda mevcut toy ve kurultay, İslam hukukunda şûrâ/meşveret, Selçuklular ve Anadolu Beylikleri'ndeki divan kurumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Divan-ı Hümayun ve onun ortadan kalkmaya başladığı dönemde sıkça toplanmaya başlayan ve I. Abdülhamit dönemi ile birlikte kurumsallaşmaya başlayan Meşveret/Şûrâ Meclisleri incelen-

2 Bernard Lewis, "Meşveret", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1982, sy. 12, s. 775-782.

3 Ayhan Ceylan, "Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

miştir. Meşveretin, hem bir yöntem, hem de bir kurul ismi olarak Osmanlı terminolojisinde yerleşik bir kavram halini aldığı vurgulanmıştır. Siyasetnameler de meşveret yönüyle değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, Tanzimat ile birlikte görülen yapılanmaya paralel olarak, meşveret anlayışının da değişime uğradığı ve meclis ağırlıklı bir uygulamaya dönüştüğü belirtilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âlî-i Umûmî, Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet bu uygulama çerçevesinde ele alınmıştır. Yeni Osmanlılar'la birlikte kavramın nasıl bir fikrî mücadele aracı haline dönüştürüldüğü, Meşrutiyet üzerindeki etkileri ve Kanun-i Esasi'nin meşveretle ilişkisi, yine bu son bölümde incelenmiştir. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirmeye gidilmiş, Türk hukuk tarihinde görülen bu yapıların danışma yanında karar organı nitelikleri, iktidarın sınırlandırılmasında oynadıkları rol, Türk kamu hukukunda kuvvetler ayrılığı ilkesinin ve parlamentonun ortaya çıkışlarındaki belirleyiciliği vurgulanmıştır.

Bu konuda genel nitelikli bir diğer inceleme, Ali Galip Gezgin'in, "Türk-İslam Devletlerinde Şûrâ" isimli makalesidir.⁴ Burada İslam öncesi Türk devletlerinde, İslam'da ve -Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devleti gibi- ilk Müslüman Türk devletlerinde şûra kavramına ve uygulamasına yer verilmiş, Osmanlı uygulamasına ise değinilmemiştir.

2. Toy/Kurultay

İslam öncesi dönemde, toplumda yerleşik danışma usulü devlet geleneği halinde de devam ettirilmişti. Eski Türkler, danışmak ve devlet işlerini kararlaştırmak amacıyla yapılan toplantı ve yeri belirtmek üzere çeşitli terimler kullanmışlardır. Bunlar içerisinde toy ve kurultay öne çıkmaktadır. Ancak kurultay, toya nazaran daha çok, seçkin kişilerin katıldığı bir meclis görünümündedir.

Bu meclislere, İslam öncesi döneme ilişkin eserler veren araştırmacıların müstakil makale çalışmalarında ya da bu döneme ait devlet teşkilatı ele alınırken değinilmiştir. İbrahim Kafesoğlu, "Devlet Meclisi (Toy)" başlığı altında konuyu incelemiştir.⁵ Yazar, toy kelimesinin etimolojik incelemesini yaptığı çalışmasında, kelimenin 'meclis ve toplantı' anlamına geldiğini ifade eder. Önemli devlet işlerinin müzakere edildiği, bu meclisle aynı işleve sahip, farklı isimlerde pek çok meclisin Türk devletlerinde yer aldığını belirtir ve Toy'a katılma hakkına sahip olanlara "toygun" denildiğini tespit eder.

"Devlet Meclisi ve Kurultay" isimli makale, Bahaeddin Ögel tarafından kaleme alınmıştır.⁶ Kafesoğlu, devlet meclisi karşılığında 'toy' kelimesini kullan-

4 Ali Galip Gezgin, "Türk-İslâm Devletlerinde Şûrâ", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. V, s. 203-209.

5 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1995, s. 246-250.

6 Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. II, s. 874-887.

mayı tercih ederken; Ögel, 'kurultay' sözcüğünü kullanır. Bununla birlikte Ögel, bu meclislere 'toy', 'kengeş', 'dernek', 'derim' gibi isimler de verildiğini ifade eder. Töre yapılmasını, göçe ve barışa karar verilmesini kurultay yapılmasını gerektiren sebepler arasında sıralar. Kurultayın yapılış şekli ve katılanları hakkında bilgiler verir.

Bu konudaki Özkan İzgi'ye ait "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da Geleneksel Festival ve Eğlenceler" adı makale,⁷ Çin kaynaklarından hareketle eski Türkler'deki geleneksel festivaller hakkında açıklamalar yapar. Bunlar içerisinde, ilkbaharda yapılan festivalde, hem dini tören yapıldığı hem de devlet işlerinin görüşüldüğü belirtilerek, esasında toy meclisine atıfta bulunulur.

3. Şûrâ/Meşveret

Türklerin İslamiyet'i kabulü ile birlikte, danışma ve danışmanın yapıldığı yeri belirten yeni terimler de kullanılmaya başlamıştır. Toy ve kurultay yerine 'şûrâ', 'istişâre', 'divan' ve 'meşveret' tabirleri literatüre yerleşmiştir. Emevi ve Abbasi imparatorlukları döneminde şûrâ kurumsallaşamamış, ancak tamamen de terkedilmemiştir. Devlet işlerini çözüme kavuşturmada bir yöntem olarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu uygulama, Osmanlı klasik döneminde divan, meşveret, meclis-i meşveret ve meclis-i şûrâ adları altında; Tanzimat döneminde ise, sürekli meclis yapıları içerisinde sürdürülmüştür. İslâm kökenli bu kavramlar, İslam hukukunun Türk hukukuna etkisine paralel olarak uzun dönem yaygın bir kullanıma sahne olduğundan, İslam kamu hukuku ve siyaset bilimindeki şûrâ ile ilgili kaynak ve eserler, Osmanlı Devleti'ndeki bu kavramlar ve kurullar ile alakalı uygulamanın anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde öncelikli başvuru kaynaklarıdır. Bu bakımdan münferit olarak meclislerin incelendiği bu bölümde, kronolojik yönü de düşünerek, toy ve kurultaydan hemen sonra ve divan uygulamasından önce şûrâ/meşveret ile ilgili literatüre yer verdik.

Şûra, Kuran-ı Kerim ve hadislerle sabit bir ilke olduğundan, tefsir ve hadis kitapları ve uygulamaya yer vermesi bakımından da İslam tarihi ile ilgili eserler ilk kaynaklardır. Müstakil olarak bu konuyu ele alan Arapça kitap ve makale sayısı oldukça fazladır. Burada, önemli gördüklerimizi zikredeceğiz.

Ürdün'ün başşehri Amman'da bulunan Krallık İslam Medeniyetini Araştırma Akademisi editörlüğünde hazırlanan *eş-Şûrâ fi'l-İslam* isimli 3 ciltlik inceleme,⁸ şûrâ prensibini her yönüyle ele alan kıymetli bir çalışmadır. Konunun uzmanlarınca yazılan makaleler, sırasıyla şu başlıklar altında toplanmıştır:

7 Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, İstanbul 1977, sy. 31, s. 29-36.

8 *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, c. I-III, el-Mecmeu'l-Melekiyyü li-Buhûsi'l-Hadâretî'l-İslâmiyye (der.), Amman, 1989.

I. Cilt: Kabile Örfünde Şûrâ, Kuran-ı Kerim’de Şûrâ, Şûra ile İlgili Hadisler, Hulefâ-i Râşidin Döneminde Şûrâ, Emeviler’de Şûrâ, Endülüs ve Mağrip’te Şûrâ.

II. Cilt: Fikir ve Uygulama Yönüyle Abbasiler’de Şûrâ, Bağdat’ın Düşüşü ve Osmanlı Hilafetinin Doğuşu Arasında İslam Aleminde Şûrâ, Şûrâ’nın Özellikleri ve Unsurları, Ev İşlerinde ve Yönetimde Şûrâ, Şûrâ ve Bağlayıcılığı.

III. Cilt: İslam’da Askerî Şûrâ, Şûrâ’nın Fetva ve Toplu İçtihad Meselesiyle Bağlantısı, İslam Anayasa ve Siyaset Düşüncesinde Ehlü’l-Hal ve’l-Akd Kurumu, Kadının Şûrâ Kurumuna Katılımına İslam’ın Bakışı, Şûrâ Kurumuna Gayrimüslimlerin Katılımı ve Günümüzde Şûrâ’nın İslam Esasına Göre Tanzimi.

Bu konuda, Tevfik eş-Şâvî tarafından yazılan *Fıkhü’s-Şûrâ ve’l-İstişâre* adlı eser⁹, kapsamlı bir monografi niteliğindedir. Kitapta, şûrânın nazarî ve hukukî temelleri üzerinde durulmuş, uygulamasına değinilmiş, çağdaş sistemlerle karşılaştırılması yapılmış ve geleceği hakkında düşünceler ifade edilmiştir.

Muhammed Ebu Fâris’in kaleme aldığı *Hükmü’s-Şûrâ fi’l-İslam ve Netîcetühâ*,¹⁰ Türkçe’ye farklı bir baskısının çevirisi de yapılan¹¹ Mahmud Bâbillî’ye ait *eş-Şûrâ fi’l-İslam*¹² ve İzzeddîn Temîmî tarafından telif edilen *eş-Şûrâ*¹³ adlı Arapça monografiler de bu sahadaki diğer incelemeler arasındadır. *Encyclopaedia of Islam*’daki “Shura” maddesi¹⁴ de, İslam tarihinin ilk döneminde, Endülüs’te ve modern Arap dünyasında kavramın gelişiminden bahseder.

Abidin Sönmez’in *Şûrâ* isimli kitabı¹⁵, Türkçe yazılan neredeyse tek müstakil araştırmadır. Eserde, şûrâ ve meşveret kavramları, İslam’dan önce meşveret, Şûrâ’nın kaynakları; konusu, üyeleri, çeşitleri ve hükmü ile Peygamberin hayatındaki tatbik şekli incelenmiştir. *İslâmî Yönetimin Temeli: Şûrâ*¹⁶ başlıklı derleme de, konuyu çeşitli yönleriyle ele almakta olup, bu konudaki pek az çalışma arasında zikredilebilir.

4. Divan/Divan-ı Hümayun

Osmanlı Devleti’ndeki kullanımında divan tabiri, Farsça ve Arapça’dan da ileri bir şekilde “toplantı, kurul” anlamındadır. Zamanla, “hem toplantının kendisi, hem de toplanılan yer” manasında, devlet yönetiminde yetkili dairele-

9 Tevfik eş-Şâvî, *Fıkhü’s-Şûrâ ve’l-İstişâre*, 2. baskı, Mensûra: Dârü’l-Vefâ, 1992.

10 Muhammed Abdülkâdir Ebu Fâris, *Hükmü’s-Şûrâ fi’l-İslâm ve Netîcetühâ*, Amman: Dârü’l-Fürkan, 1988.

11 Mahmud Babillî, *İslamda Şûrâ*, çev. Nihat Armağan ve Kemal Çobanbeyli, İstanbul: Fikir Yayınları, 1985.

12 Mahmud Bâbillî, *eş-Şûrâ fi’l-İslâm*, Riyad: Dârü’l-Hânî, 1996.

13 İzzeddîn et-Temîmî, *eş-Şûrâ*, Amman: Dârü’l-Beşîr, 1985.

14 “Shura”, *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1997, c. IX, s. 504-506.

15 Âbidin Sönmez, *Şûrâ ve Rasûlullahın Müşâveresi*, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1984.

16 *İslâmî Yönetimin Temeli: Şûrâ*, İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1992.

ri tanımlamada kullanılmıştır. Divan, Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Hümayun ile, uygulamasının zirvesine ulaşmıştır. Ancak Osmanlı Divan-ı Hümayunu'nun temelleri; selefleri olan Emeviler, Abbasiler ve Selçuklulara dayandığından, bu devletlerin divan sistemleriyle ilgili bilgiler önemlidir.

Emeviler'in kuruluş döneminde İslam kamu hukukunun gelişimini incelediği *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi* başlıklı eserinde¹⁷ Vecdi Akyüz, merkezî teşkilatı incelediği bölümde, Emevi divanları hakkında bilgiler verir. Mehmet Aykaç tarafından yapılan *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar* adlı araştırma,¹⁸ Abbasi divanlarını idarî, askerî ve mâlî divanlar olmak üzere üç başlıkta inceler. Eserde, divanlar hakkındaki genişçe açıklamaların yanı sıra Araplar, Fârisiler ve Türklerin siyasî konumları hakkında satır aralarında önemli bilgiler verilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınan ve alanında bir başvuru kaynağı olan *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*'de, Osmanlı devlet teşkilatının oluşumunda etkili olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu ile Memlûklü devletlerindeki teşkilat ele alınırken, divan teşkilatına genişçe yer verilir. Teşkilat bütünlüğü içerisinde konunun incelenmesi, divânın devlet teşkilatındaki konumunu ve diğer kurumlarla ilişkilerini tespit bakımından da oldukça yararlı olmuştur.

Veżâret kurumunun ele alındığı *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*¹⁹ isimli Refik Turan'a ait çalışmanın bir bölümü, Divan-ı Hümayun'un selefi olan ve büyük ölçüde benzerlikler taşıdığı Anadolu Selçuklu Büyük Divan'ı ile ilgilidir. Burada, Anadolu Selçuklu Devleti'nin divan ve hükümet teşkilatını Büyük Selçuklu Devletinden aldığı, ancak ihtiyaca göre geliştirdiği ortaya konarak divan üyeleri belirtilip açıklanmış ve divanın çalışma esaslarına yer verilmiştir.

Ahmet Mumcu tarafından yapılan *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun* isimli monografik çalışma²⁰, artık klasikleşen bir başvuru eserdir. Araştırma, başta arşiv belgeleri ve kronikler olmak üzere çeşitli türdeki kaynaklar değerlendirilerek hazırlanmıştır. Eser; bir giriş bölümü, "Divan-ı Hümayun'un Tarihsel Gelişimi", "Divan-ı Hümayun'un Yapısı", "Divan-ı Hümayun'un Yetkileri ve Çalışması", "Divan-ı Hümayun'un Denetlenmesi", "Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'dan Başka Kurul ve Organlar" başlıklarını

17 Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

18 Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

19 Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.

20 Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, 2. baskı, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986.

içeren 5 temel bölüm ve “Genel Değerlendirme ve Sonuç” bölümlerinden oluşmaktadır. Bir hukuk tarihçisi gözüyle Mumcu, Divan-ı Hümayun’u; yüksek bir danışma kurulu olmanın yanında, kolektif şekilde karar alan bir “karar organı” olarak nitelerken, burada, siyasi, hukuki ve idari devlet işlerinin görüldüğünü belirtir. Divan-ı Hümayun’u çeşitli yönleriyle, benzerleri olan çağdaş Fransız, İngiliz ve Alman kurullarıyla karşılaştırır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* adlı eserinde,²¹ Divan-ı Hümayun’a oldukça geniş bir yer ayırmıştır. Klasikleşen bu çalışmada; Divan-ı Hümayun’un toplantı günleri, toplantı yeri, üyeleri, toplantıları, arz günleri ve bürokratik yapısı hakkında malumat verilir.

Recep Ahışalı, “Divan-ı Hümayun Teşkilatı”²² adlı makalesinde divan konusunu incelemiştir. Diğer bir müstakil inceleme, Gülgün Üçel-Aybet tarafından kaleme alınan “Osmanlı Devletçiliği ve Divan’ın Çalışması (1570-1699)” başlıklı makaledir.²³ Birinci makale, Divan-ı Hümayun hakkında klasik bilgilerin tekrarı mahiyetindedir. İkincisi ise, yaygın olarak bilinen hususlar yanında yabancı gözlemcilerin izlenimleriyle zenginleştirilmiştir.

5. Meşveret/Meşveret Meclisi/Şûrâ Meclisi

Divan-ı Hümayun’un mevcut olduğu dönemde zaman zaman oluşturulan meşveretler -Divan toplantılarının ortadan kalkmasıyla birlikte- onun yerini almış ve daha sık toplanmıştır. Meşveret toplantıları, I. Abdülhamit dönemi ile birlikte başlayan ve III. Selim ve II. Mahmud dönemi ile devam eden süreçte kurumlaşmıştır. Meşveret ve meclis-i meşverete nazaran meclis-i şûrâ ya da şûrâ meclisi tabirlerinin II. Mahmud döneminde daha çok kullanıldığı görülür. Meclislerin müzakere ve kararları mazbata şeklinde düzenlenmiş, düzenlenen bu mazbatalar padişaha sunulmuştur.²⁴ Osmanlılar, yabancı devlet elçileriyle yaptıkları müzakereleri “mükâleme”, kendi aralarındaki devlet meselelerini görüşmeyi ise meşveret olarak nitelendirmek hususunda hassasiyet göstermişlerdir. Bunun gerekçesi, şûrâyla ilgili İslâmî hükmün, meşveretin gayrimüslimlerle yapılamıyacağı şeklinde yorumlanmasıyla alakalı olmalıdır.

Üzerinde fazla çalışılmayan meşveret toplantılarıyla ilgili az sayıdaki Türkçe araştırmaların öncülüğü de Ahmet Mumcu’ya aittir. Divan-ı Hümayun adlı

21 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

22 Recep Ahışalı, “Divan-ı Hümayun Teşkilatı”, *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara, 1999, c. VI, s. 24-33.

23 Gülgün Üçel Aybet, “Osmanlı Devletçiliği ve Divan’ın Çalışması”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı, sy. 4, Temmuz-Ağustos 2000, sy. 34, s. 35-41.

24 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 2. baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998, s. 326-327.

çalışmasında konuyu inceleyen Mumcu, daha sonra 6-8 Kasım tarihleri arasında Ankara'da yapılan Türkiye Demokrasi Hareketleri Konferansı'na sunduğu "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?" başlıklı tebliğiyle²⁵ de, meşveret üzerine genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu incelemelerde; Osmanlı padişahlarınca meşveret yönteminin öncelikle savaş zamanlarında uygulandığı, giderek mâlî ve diğer konuların da bu toplantıların gündemini oluşturduğu belirtilir ve meşveretlerin tasnifi, katılanları ve yapılış şekilleri hakkında bilgi verilir. Meşveret meclisleri ile Divan-ı Hümayun'un karşılaştırılması yapılarak daha geniş temsil imkanının olduğu, tartışma özgürlüğünün bulunduğu ve kararlarına padişahın uyduğu meşveretlerin Divan-ı Hümayun'a göre daha demokratik yapılar olduğuna dikkat çekilir. Bununla beraber, Batılı benzer kurullar ile karşılaştırıldığında, temsiline olmadığı veya çok kısıtlı olduğu meşveret meclisleriyle demokratik bir sürecin başlatılamadığı sonucuna ulaşılır.

Yenileşme dönemi ile ilgili çalışmalar arttıkça, meşveret meclisleri de artan oranda ele alınmaya başlanmıştır. Bu döneme ilişkin araştırmalarıyla tanınan Ali Akyıldız, "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşrutiyet Zeminini Olarak Meclis-i Meşveret" isimli makalesinde²⁶ konuyu incelemektedir. Bu meclislerin sıklıkla toplanmasını, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde devletin varlığını tehdit eden siyasî kargaşa ve sorunların çözümünde karar ve sorumluluğu yayma, paylaşma ve geniş mutabakata dayandırarak halkın gözünde meşrulaştırma sebeplerine dayandırır. Meclisin yetkileri, katılacak kişiler, toplanma şekilleri, toplandığı yerler ve konuyu ele alma usulleri hakkında bilgiler verir. Osmanlı tarihlerine dayanan ve yer yer arşiv belgelerinin de kullanıldığı araştırmadan, bu dönem ile birlikte meclislerin artık kurumlaşmaya başladığı kanaatine ulaşılabilir.

"Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı" adıyla esasen doktora tezi olarak hazırladığı araştırmasında²⁷ Ahmet Cihan, meşveret meclislerini geniş bir şekilde incelemiştir. Eserde, 1770-1830 arası dönemde, meşveretlerin sıklıkla toplanması ve ülke yönetimindeki ağırlıklarının artması ile birlikte, bu meclislere artan oranda katılan ve toplantılarda etkili olan ilmiye sınıfının da yönetim üzerindeki belirleyiciliğinin arttığı, 1830-1876 yılları arasındaki dönemde meşveret meclislerinin yetkilerinin yeni kurulan meclis-i vükelâ ve organize meclislere geçtiği ve dolayısıyla etkinliğinin azaldığı, azalan meşveretlerle birlikte

25 Ahmet Mumcu, "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", Türkiye Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985, Ankara, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1986, c. IV, sy. 1, s. 3-23.

26 Ali Akyıldız, "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşrutiyet Zeminini Olarak Meclis-i Meşveret", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 31-44.

27 Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.

ilmiye mensuplarının da yönetimdeki etkinliğinin sınırlandığı ve bu dönemde kuruldaki üyelerin sayısının azalmasının ilmiyenin etkisizliğini iyice arttırdığı kanaati ortaya konmaktadır. Eserde, işbölümü ve uzmanlaşmaya duyulan ihtiyaç ile modernleşmenin getirdiği sekülerleşmenin de, bu sınıfın geri plana itilmesinde etkili olduğu vurgulanmıştır. Çalışmada, ilmiye mensuplarının meşveretlerdeki varlığı ve etkinliği, toplum üzerindeki ağırlıkları dolayısıyla, alınan kararlara meşruiyet sağlanması ve sorumluluğun daha genel bir çerçevede paylaşılması ihtiyacına bağlanmıştır.

Encyclopaedia of Islam'da, Findley tarafından kaleme alınan "Madjlis al-Shura" maddesi meclisleri ele alan ilk çalışmalardandır.²⁸ Meşveret meclisi ve meclis-i şûrâ, meşveretin Tanzimat dönemindeki uygulandığı ve İslam dünyasında aynı dönemdeki benzer kurullar madde içerisinde değerlendirilmiştir.

6. Tanzimat Dönemi Merkezî Meclisleri

Divan-ı Hümayun'un etkisizleşmesiyle birlikte "divan" kelimesi de yerini "meclis" kelimesine bırakmaya ve "devlet işlerini görüşmek üzere bir araya gelmiş topluluk" anlamında sıkça kullanılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren batılılaşmanın getirdiği sosyal ve siyasî gelişmelere paralel olarak, klasik Osmanlı kullanımındaki anlamını aşarak parlamento karşılığında da kullanılmıştır.

Tanzimat dönemi merkezî meclislerini Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âlî-i Umûmî, Meclis-i Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet olarak sıralayabiliriz.

Tanzimat döneminin sürekli meclislerini bir bütün halinde ilk değerlendiren Stanford Shaw olmuştur. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri" adlı makalede²⁹ Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Devlet'i incelemiştir. Makale, arşiv belgeleri yoğunluklu ve diğer kaynaklara başvurulmak suretiyle hazırlanmıştır. Girişte, Divan-ı Hümayun'dan Tanzimat'a uzanan süreçte, meşveret meclisleri temelinde merkezî teşkilat yapısı tenkitçi bir gözle değerlendirilmiştir. Eserde, Tanzimat Fermanı öncesi yeni idarî yapılanmaya kısaca değinilir. Meclis-i Vâlâ'nın, Ferman öncesinde başarılı olamamasının nedenleri üzerinde durulur. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun da yetkilendirmesiyle, Meclis-i Vâlâ'nın artık bir yasama meclisi haline geldiği belirtilir. Çalışmada; meclisin çalışma günleri, toplanma ve müzakere usulü –meclisin nizamnâmeleri ışığında- ele alınır ve

28 Carter V. Findley, "Madjlis al-Shura", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, Leiden, 1986, c. V, s. 1082-1086.

29 Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri I-II", çev. Püren Özgören, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Nisan 1990, sy. 76, s. 11-16; Mayıs 1990, sy. 77, s. 40-47.

yargı yetkisine vurgu yapılır. Meclis-i Tanzimat bölümünde, meclisin kuruluşu ve yetkileri üzerinde durulur. Dönemin siyasî çekişmelerinin meclisi de etkilediği ifade edilir. Meclis-i Vükelâ ile yetkileri karşılaştırılmak suretiyle mevcut durum, yasama yürütme ayrılığına gidış olarak tespit edilir. Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzimat'ın 1861 yılında birleşmesinden oluşan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, yapısal olarak ele alınır ve padişahın yıllık taht konuşmalarını yaptığı yer olarak, Vekiller Heyetine oranla inisiyatifin kendisinde toplandığı bir Meclis olarak değerlendirilir. Şûrâ-yı Devlet, Avrupa'dan gelen bir değışim modeli olarak görülür. Nizamnâmeleri ışığında meclisin yetkileri, yapısı ve merkezî sistemdeki yeri ele alınır.

Meclislere ilişkin bağımsız bir eser olmamakla birlikte, Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatını incelerken meclislere bütün olarak geniş yer ayıran bir diğere çalışma Ali Akyıldız'ca yapılmıştır. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*³⁰ başlıklı eserde, arşiv belgelerine dayanarak ve merkez teşkilatını bir bütün olarak görebilmenin avantajıyla meclislere daha isabetli bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Sadâret ve nezâretler ile birlikte meclisler konusunun aynı çalışmada incelenmesi sonucu verilen bilgiler, merkez teşkilatı içindeki bu yapıların birbirleriyle ilişkilerini ve sistem içindeki konumlarını değerlendirmede kesin bir kanaat oluşturmamakla birlikte, önemli ipuçları sağlayıcı niteliktedir. Yürütme organının öncüsü sayılabilecek Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'yı derli toplu olarak ele alan ilk araştırmalardan biridir. Döneme ilişkin birçok araştırmada gözden kaçırılan, bir üst meclis niteliğindeki Meclis-i Âlî-i Umûmi ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Tanzimat yer verilen diğere merkezî meclislerdir. Çalışma, 1836-1856 yıllarını kapsadığından Şûrâ-yı Devlet incelenmemiştir.

Bu çerçevede, önemli bir araştırma da, Mehmet Seyitdanlıoğlu'na ait olan *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* adlı monografik çalışmadır.³¹ Arşiv kaynaklarına dayalı olarak gerçekleştirilen araştırma, 6 bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölüm "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'yi Hazırlayan Şartlar", ikinci bölüm "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye", üçüncü bölüm "Meclis-i Âlî-i Umûmi", dördüncü bölüm "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Bürokratik Yapısı ve İşleyişi", beşinci bölüm "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Yetkileri" ve altıncı bölüm "Osmanlı Devlet Teşkilatı İçerisinde Meclis-i Vâlâ'nın Yeri" başlıklarını taşımaktadır. İkinci bölüm içerisinde, Meclis-i Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet de kısaca incelenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Seyitdanlıoğlu; tartışmaya açık olmakla birlikte, Meclis-i Vâlâ-yı ana gövde olarak ele almakta, 1854'te kurulan

30 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

31 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Meclis-i Tanzimat'ı Meclis-i Vâlâ'nın ikiye ayrılmasının bir sonucu ve dolayısıyla bu meclisin bir parçası, Şûrâ-yı Devlet'i de bu meclisin gelişmiş şekli olarak nitelemektedir. Başka bir deyişle, diğer merkezî meclisler Meclis-i Vâlâ'nın şartlara göre dağılmış, birleşmiş ve gelişmiş şekilleri olarak değerlendirilmiştir. Eserde, Meclis-i Vâlâ, Batı'daki ve Mısır'daki örnekleriyle karşılaştırılmış, yetkiler bölümünde siyasî ve yasama, yargı ve idarî bakımdan olmak üzere de huku-kî yetkileriyle ele alınmıştır.

Belirtilen bu üç çalışma, orjinal kaynaklara dayanmaları ve meclislere bütün olarak yer vermeleri ve değerlendirmeleriyle önemli bir boşluğu doldurmuşlardır. Bunlara ilaveten meclisleri tek tek, bütün olarak veya ilgili olduğu ölçüde inceleyen az sayıdaki çalışmaya da rastlamak mümkündür. Abdülmecit Mutaf'ın "Şûrâ-yı Devlet (1868-1922)",³² Fahri Çoker'in "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri"³³ ve Mustafa Elöve'nin "Yüz Yıl Boyunca Danıştay"³⁴ başlıklı makaleleriyle, İsmail Hakkı Görelî'nin "Devlet Şûrâsı" adlı kitabı³⁵ bunlar arasında sayılabilir.

II. Kaynaklar ve Diğer Araştırmalar

İslam öncesi dönem devlet yapısı ile ilgili kaynaklar sınırlı olunca, *Oğuz Kağan Destanı*, *Dede Korkut Kitabı* ve *Divan-ı Lügati't-Türk* gibi dil ve edebî kaynakların toy ve kurultay meclislerine ilişkin verdikleri çok kısmî bilgiler önemli olabilmektedir. *İbni Batuta Seyahatnâmesi* gibi kaynaklarda da meclislerle alakalı gözlemler aktarılmıştır. Eski Türk devlet teşkilatını inceleyen kimi eserler de, merkezî sistemin bir parçası olarak meclisleri ele almıştır. Ahmet Taşağıl'ın "Göktürkler"³⁶ ve Salim Koca'nın "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı"³⁷ başlıklı çalışmaları bu türdendir. Moğol toplum ve teşkilat yapısıyla ilgili araştırmaların da bu meclisleri açıklayıcı olacağı düşünülebilir.

Nazarî ve uygulama bakımından konuyu ele alan Mâverdi ve Ferrâ'nın *Ahkâmü's-Sultaniye* türü çalışmalarıyla, İbni Teymiyye'nin *Siyasetü's-Şer'iyye*'si İslam'da yönetim yapısı ve hususen şûra konusunda klasik olmuş çalışmalardır. Son dönemlerde, İslam'daki yönetim anlayışını nazarî ve kurumsal bakımdan inceleyen, başta Arapça olmak üzere çok sayıda modern çalışma yayımlan-

32 Abdülmecit Mutaf, , "Şûra-yı Devlet (1868-1922)", *Türkler*, c. XIII, s. 599-609.

33 Fahri Çoker, "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, s. 71, s. 16-20.

34 Mustafa E. Elöve, "Yüz Yıl Boyunca Danıştay", *İstanbul Barosu Dergisi*, 1968, c. XLII, sy. 7-8, s. 410-429.

35 İsmail Hakkı Görelî, *Devlet Şûrâsı*, Ankara, 1953.

36 Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", *Türkler*, c. II, 15-48.

37 Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat", *Türkler*, c. II, s. 823-844.

makta ve şûra konusuna yer verilmektedir. Türkçe'de az sayıdaki bu tür eserler arasında Vecdi Akyüz'ün *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi* adlı çalışması, Emevi yönetim sistemini incelerken, şûrânın İslam yönetim uygulamasında kurumlaşamamasını ele almasıyla da dikkat çekicidir.

Reşat Genç'in "Karahanlı Devlet Teşkilatı", İbrahim Kafesoğlu'nun "Selçuklu Tarihi", Osman Turan'ın Selçuklular ile ilgili çalışmaları, İbni Bibi'nin *El Evamirü'l-Ala'iyе'si* ve Aksaray'ın *Müsâmeretü'l-Ahbâr'ı*, Osmanlı öncesi dönemde divan kurumuna yer veren müslüman Türk devletlerindeki örneklerle işaret etmektedirler. Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetnamesi'*ni de unutmamak gerekir.

Divan-ı Hümayun'un verdiği kararları ihtiva eden ve birinci derece kaynaklar arasında yer alan mühimme defterleri, Divan-ı Hümayun'un yetkilerini tespitinde oldukça yararlı olmakla beraber, Divan'ı yapısal ve karar alış şekli bakımından aydınlatmada yeterli değildirler. Bu yönüyle Divan, öncelikle hukuksal belgelerde düzenlenmiştir. Gerçekten, Kanunnâme-i Âl-i Osman ve Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Divan teşkilatı hakkında en temel bilgileri verirler. Buna ilaveten, resmi ve özel Osmanlı tarihleri arasında yer alan *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, *Neşri Tarihi*, *Peçevî Tarihi*, *Selânikî Tarihi*, *Naima Tarihi*, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Tarihi*, *Zübde-i Vekayiât* ve *Netâyicü'l-Vukuât* sadece Divan-ı Hümayun hakkında bilgi vermekle yetinmezler ve meşveret toplantılarına da yer verirler. İdris-i Bitlisî, Lütfi Paşa, Defterdâr Sarı Mehmet Paşa ve Koçi Bey başta olmak üzere, tecrübeli devlet adamları ve ulema tarafından kaleme alınan siyasetnâme türü eserler de, divan ve meşveret hakkında, tenkitçi bir bakışı da içeren faydalı malumat vermektedirler. Osmanlı devlet teşkilatını inceleme konusu yapan, Aydın Taneri'nin "Veziriazamlık", Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalçık'ın konuyu ele alan kitap, makale ve yorumları, Yusuf Halaçoğlu'nun *Osmanlılar'da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, İlber Ortaylı'nın *Türkiye İdare Tarihi*, Mehmet Ünal'ın *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Mehmet İpşirli'nin E. İhsanoğlu editörlüğünde 2 cilt halinde hazırlanmış olan *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* adlı eser içerisinde yer alan "Merkez Teşkilatı" başlıklı incelemesi ve Mustafa Akdağ'ın *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi* isimli araştırmaları da teşkilat yapısı içerisinde Divan-ı Hümayun'u değerlendirmişlerdir.

Meşveret/şûrâ meclisleri hakkında Osmanlı Arşivinde azımsanmayacak sayıda belge bulunmakta ve bunlar içerisinde az sayıda da olsa mazbata örneklerine rastlanmaktadır. Meclislerin sıkça toplandığı ve ön plana çıktığı dönemde *Vâsıf Tarihi*, Mustafa Kesbi'nin *İbretnüümâ-yı Devlet'i*, *Tarih-i Cevdet*, *Câbî Tarihi*, *Abdi Tarihi*, *Hadîka-i Vekâyî*, *Şânizâde Tarihi* gibi dönemin Osmanlı tarihleri, kimi zaman ayrıntılı olmak üzere, pek çok meşveret toplantısına yer vermişlerdir. Bu kaynaklar çerçevesinde meşveret meclislerini, Divan-ı Hümayun'dan farklı olarak, çok yönlü tanımak mümkün olabilmektedir. Bu dönemle alakalı ola-

arak yapılan araştırmalarda da meşveret meclislerine değinilmiştir. Enver Ziya Karal, III. Selim'in hatt-ı hümeyunlarını konu edinen çalışmalarında pek çok meşveret meclisi kararı yayınlamıştır. *Osmanlı Tarihi*'nin V. cildinde, bu meclislere ilaveten Tanzimat dönemi merkez meclislerini de kısaca açıklamıştır. Musa adircı da Tanzimat öncesi dönem yönetim yapısını ele aldığı çalışmalarında bu meclislere yer verir. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform* adlı dönemi de kapsayan çalışmasında meşveret meclislerini konu edinir. Fikret Sarıcaoğlu'nun *Sultan I. Abdülhamit* ve Recep Ahışhalı'nın *Reisulkuttablık* başlığını taşıyan yenileşme dönemiyle ilgili araştırmalarında da kısmen meclislere değinilir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de ağdaşlaşma* başlıklı eserinde meşveret meclislerinden bahseder. Döneme tanıklık eden Olivier gibi kimi yabancılar da, meşveret toplantıları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Arışvde, yakın dönem olmanın, korunmuşluğun ve işlevselliklerinin de getirdiği özelliklerle, Tanzimat dönemi merkez meclisleri hakkında, meşveret meclislerine nazaran çok daha fazla belge bulunmaktadır. *Takvim-i Vekayi* ve *Dustur* gibi yayınlar, kanunlar ve nizamnameler meclislerin hem kuruluşu, hem de yetkileri, çalışma ve karar alma esasları hakkında birinci derece kaynaklardır. Cevdet Paşa, Ahmed Lütfi Efendi ve Abdurrahman şeref Efendi gibi dönem tarihçileri de eserlerinde meclisleri ele almışlardır. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* adlı çalışmasında belgeler işığında meclislere yer vermiştir. Engelhardt, kısmi de olsa meclisleri değerlendirir. İlber Ortaylı ve Bilal Eryılmaz, Tanzimat dönemini ele aldıkları çalışmalarında meclislerle ilgili bilgiler vermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu tarihini ele alan modern tarih çalışmalarında da meclisler incelenmiştir.

III. Genel Türk Hukuk Tarihi alışmaları

öncelikle hukuk ve siyaset bilimi tarihiyle ilgili bu meclisleri, hukuk tarihçileri, kamu hukukçuları ve siyaset bilimciler de eserlerinde genel olarak ele almışlardır. Hukuk tarihçileri, konuyu, Türk hukuk tarihi ders kitaplarında işlemişlerdir. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı Orta Asya dönemi Türk hukukunu ele aldığı kitabında, bu dönemde mevcut olan kurultaya değinir. Coşkun Uok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, M. Akif Aydın, H. Tahsin Fendoğlu ve son olarak da Halil Cin ve Gül Akylmaz tarafından kaleme alınan Türk hukuk tarihi ders kitaplarında, İşlam öncesinden Osmanlı'nın sonuna kadar olan dönemde, ilgili olduğu devlet teşkilatı içerisindeki yerleriyle meclisler, hukuk tarihilerince de değerlendirilmişlerdir. Kamu hukukçuları, anayasa hukukçuları ve idare hukuuları da Türk devlet teşkilatını ve idari yapısını inceleme konusu yaptıkları eserlerinde konuya eğilmişlerdir. Bu erevede, Ali Fuad Başgil, Hüseyin Nail Kubalı, Selçuk Z-

çelik, Bülent Tanör gibi anayasa hukukçuları, Recai Galip Okandan ve Tarık Zafer Tunaya gibi kamu hukukçuları ve idare hukukçusu Sıddık Sami Onar'ın ismini zikredebiliriz. Türk kamu hukuku tarihini incelerken Okandan, Türk anayasal gelişmelerini ele alırken Tanör, meşveret ve özellikle de Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet üzerinde yoğunlaşmışlardır. Şükrü Karatepe, *Osmanlı Siyasi Kurumları* adlı çalışmasında Divan-ı Hümayun ve şûrâya yer vermiştir.

Sonuç

Hukuk tarihi hem hukuk, hem de tarihle ilişkisi olan bir bilim dalıdır. Esas olarak, tarih biliminin kaynaklarından geniş ölçüde yararlanır. Bazen hukukî belgeler tarih biliminde de kullanılır. İki alan, özellikle, teşkilat ve siyâsi tarih çalışmalarında daha yakın ve içiçedir. Tarihçi, vakıyı sebep-sonuç ilişkisiyle ortaya koyarken; hukuk tarihçisi, bu işlem ve aşamayı bazen bizzat kendisi yapabileceği gibi, genellikle de, tarihçi tarafından şekillendirilen bu vakıyı hukukî bir ilişki ve bakışla değerlendirir.

Bununla birlikte, bu literatür incelemesinde de görüleceği üzere, genel olarak Türk kamu hukuku tarihi ve özel olarak da merkezî meclislerle ilgili yapılmış çalışmaların sayısı oldukça azdır. Kimi zaman hatalı "hukukî" genellemelerin de görülebildiği bu az sayıdaki tarihî araştırmaların çoğu da hukukî bir bakışla değerlendirilememiştir. Yeni araştırmalar yapılması beklentisiyle beraber, hukuk tarihçilerinin en azından konuyla ilgili mevcut tarihî malzemeyi hukukî yönden değerlendirmesi hukuk literatürüne katkı sağlayacaktır.

Bibliyografya*

- Abdi Tarihi*, 2. baskı, Faik Reşit Unat (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Abdüllatif (Harputî), "Meşrutiyet, Meşveret", *Beyanü'l-Hak*, 1324, c. I, sy. 5, s. 82-84.
- Ahışhalı, Recep, "Divan-ı Hümayûn Teşkilatı", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara, 1999, c. VI, s. 24-33.
- Ahışhalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekayi*, Adnan Baycar (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. I-XII, İstanbul, 1309.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (yay.), 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

* Meşveret-meclis-parlamento eksenindeki çalışmalar yanısıra, bu kapsamdaki genel nitelikli eserler de bibliyografyaya ilave edilmiştir.

- Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul, c. V, 1302; c. VI, 1303.
- Ahmed Mahir, "İslamiyet, Esas-ı Hükümet", *Mucizat-ı Kur'aniye*, İstanbul, 1328.
- Ahmed Mahir, *İslamiyet, Meşveret*, İstanbul, 1328.
- Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Kısım-ı Sâni, İstanbul, 1295.
- Ahmed Tevhid, "Divan", *İstişâre Mecmuası*, Şubat 1324, sy. 23, s.1057-1061.
- Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Mücteba İlgürel (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Ahmed Vâsîf Efendi, *Tarih-i Vasîf (1752-1774 Yılları)*, c. I-II, İstanbul, 1219.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2 cilt, Ankara: Barış Kitabevi, 1999.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, 9 cilt, İstanbul, 1990-1996.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Akyüz, Vecdi, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*, İstanbul: Kitabevi, 1998.
- Ali Haydar Emin, "Delâil-ü Meşveret", *Sırat-ı Müstakim*, İstanbul 1324, c. I, sy. 2, s. 26-27.
- Altundağ, Şinasi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hakimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", *Belleten*, 1944, c. VIII, sy. 30, s. 231-243.
- Arıkan, Zeki, "Divan-ı Hümayun", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1966.
- Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, 2. baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1992.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk I*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayını, 1947.
- Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332.
- Azî, Ahmet el-, *el-Hukuku's-Siyasiyye li'r-Raiyyeti's-Şer'iati'l-İslâmiyye Mukâreneten bi'n-Nuzumi'l-Vad'iyye*, Mûte: Müessesetü Râm li't-Teknolecya ve'l-Kombîtür, 1995.
- Aybet, Gülgün Üçel, "Osmanlı Devletçiliği ve Divan'ın Çalışması", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı IV, Ankara, Temmuz-Ağustos 2000, sy. 34, s. 35-41.
- Aydın, A. Arslan, "İslamda Şûrâ'nın Manası, Yeri ve Önemi", *İslami Yönetimin Temeli: Şûrâ*, İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1992.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. baskı, İstanbul: Beta Basım, 1999.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Babaoğlu, Orhan Münir, *Türk Hukukunda Devlet Fikri*, İstanbul, 1936.
- Babillî, Mahmud Muhammed, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, Riyad: Dârü'l-Hânî, 1996.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.
- Başbakanlık Merkez Teşkilâtı (Tarihçe ve Mevzuat) I*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- Başgil, A. Fuad, "1959 Kilyos Semineri", (Bahri Savcı'nın Tutanaklarıyla), *Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, 1978.
- Başgil, A. Fuad, *Türkiye Siyasi Rejim ve Anayasa Prensipleri*, c. I, İstanbul, 1957.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.

- Bosworth, C. E., "Shura", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1997, c. IX, s. 504-505.
- Busbesq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1939.
- Câbî Tarihi*, c. I-II, Mehmet Ali Bayhan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Ceylan, Ayhan, "Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1998.
- Ceylan, Ayhan, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslam'da Şûrâ ve Divan-ı Hümayun'un 'Şûrâ Meclisi' Niteliği", *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı I, Ankara, Ocak-Şubat 2000, sy. 31, s. 400-417.
- Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, 2 cilt, İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Cin, Halil ve Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Sayram Yayınları, 2003.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, 1988, c. LII, sy. 203, s. 601-626.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, 1987, c. LI, sy. 201, s. 1215-1240.
- Çam, Esat, *Devlet Sistemleri*, İstanbul: Der yayınları, 1987.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çelik, Hüseyin, "Usûl-i Meşveret Demokrasi Midir?", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Kasım-Aralık 1994, sy. 31, s. 97-101.
- Çetin, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara, 1988.
- Çoker, Fahri, "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1989, s. 71, s. 16-20.
- Danişmend, İsmail Hami, *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi*, İstanbul, 1964.
- Dede Korkut Kitabı*, Muharrem Ergin (nşr.), İstanbul, 1969.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan, (nşr.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, çev. Hüseyin Ragıp Uğural, İzmir 1990.
- Demici, Abdullah b. Ömer ed-, *El-İmâmetü'l-Uzma: İslamda Devlet Başkanlığı*, çev. İbrahim Cüçük, İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.
- "Divan", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı, 1994, c. IX, s. 377-387.
- "Diwan", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1991, c. II, s. 323-337.
- Doğan, Muzaffer, "Divân-ı Hümayun'dan Bâbîâlî'ye Geçiş", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara, 1999, c. VI, s. 199-210.
- D'ohsson, M., "Divan Toplantıları", çev. Ayda Düz, *Hayat Tarih Mecmuası*, Mayıs 1973, c. I, sy. 4, s. 74-80.
- Ebu Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *en-Nizâmü's-Siyâsi fi'l-İslâm*, 2. baskı, Amman: Dârü'l-Furkan, 1986.
- Ebu Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *Hükmü's-Şûrâ fi'l-İslâm ve Neticetüha*, Amman: Dârü'l-Furkan, 1988.
- Ebu İyd, Arif Halil, *Nizâmü'l-Hükm fi'l-İslâm*, Amman: Dârü'n-Nefâis, 1996.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *Ateş İstidası İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2001.

- Ekşioğlu, Naci, "Daniştay", *A. Recai Seçkin'e Armağan*, Ankara, 1974.
- Elöve, Mustafa E., "Yüz Yıl Boyunca Daniştay", *İstanbul Barosu Dergisi*, 1968, c. XLII, sy. 7-8, s. 410-429.
- Emil, Birol, "Ziya Paşa'da İslamiyet ve Meşveret Fikri", *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 6-9 Şubat 1978, İstanbul, 1980.
- Erkut, Celal, "Fransa'da Conseil d'Etat'nın Sosyolojik ve Tarihsel Açından Gelişimi", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, İstanbul, 1985, c. IV, sy. 1-3, s. 43-50.
- Eryarsoy, M. Beşir, *İslam Devlet Yapısı*, 3. baskı, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Esad Efendi, *Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi*, Ziya Yılmaz (haz.), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, 3 cilt, Amman: el-Mecmeu'l-Melekiyyü li-Buhûsi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye, 1989.
- Fazlurrahman, "İslam'da Şûrâ İlkesi ve Ümmetin Rolü", *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar*, Mümtaz Ahmet (ed.), çev. Halim Sırçancı, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Fehmi Efendi, *Mevaizi Diniye*, 1. Kısım, İstanbul 1328.
- Fendoğlu, H. Tahsin, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- Ferrâ, Ebu Ya'la el-, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, M. Ali Ebu el-Abbas (talik), Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- Findley, Carter V., "Madjlis al-Shura", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, Leiden, 1986, c. V, s. 1082-1086.
- Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Garaybe, Ruhayyil Muhammed, *el-Hukûk ve'l-Hürriyyâtü's-Siyâsiyye fi'ş-Şerâti'l-İslâmiyye*, Amman: Dârü'l-Menâr, 2000.
- Gencer, Ali İhsan, "Bahriye Meclisi'nin Kuruluşu ve Önemi", *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası, 1986, s. 102-113.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Gezgin, Ali Galip, "Türk-İslâm Devletlerinde Şûrâ", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. V, s. 203-209.
- Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaren, Ankara, 1988.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Belleten*, 1967, c. XXXI, sy. 121, s. 93-111.
- Görelî, İsmail Hakkı, *Devlet Şûrâsı*, Ankara, 1953.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 5. baskı, İstanbul, 1989.
- Gültepe, Necati, "Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezin Yönetimi", *Osmanlı*, Güler Eren(ed.), Ankara, 1999, c. VI, s. 241-255.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Hamidullah, Muhammed, *İslama Giriş*, 2. baskı, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, c. II, 4. baskı, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- Hayreddin Paşa, *Mukaddime-i Akvemü'l-Mesalik fi Marifeti Ahvali'l-Memalik*, çev. Abdurrahman Efendi, İstanbul, 1296.

- Hüseyin Hazmi, "Meşveret", *Beyanü'l-Hak*, 1324, c. I, sy. 1, s. 7-9.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name)*, 2 cilt, Mürsel Öztürk (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Ramazan Şeşen (haz.), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- İbn-i Teymiye, *es-Siyasetü'ş-Şeriyetü fi Islâhi'r-Râi ve'r-Raiyyeti*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İmam-ı Gazali, *Devlet Başkanlarına -Nasihâtü'l-Müluk-*, çev. Osman Şekerci, İstanbul, 1969.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Bellekten*, 1964, c. XXVIII, sy. 112, s. 623-649.
- İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı: Merkez Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999.
- İsmail Hakkı (Bereketzâde), "İslam ve Usul-i Meşveret", *Sırat-ı Müstakim*, 1324, c. I, sy. 5, s. 70-73.
- İzgi, Özkan, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1977, sy. 31, s. 29-36.
- Kadri, Hüseyin Kazım, "Divan", *Türk Lügati*, c. II, 1928.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1995.
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (ed.), İstanbul, 1986, s. 9-29.
- Kamîha, Câbir, *el-Muârada fi'l-İslâm Beyne'n-Nazariyyetü ve't-Tatbîk*, 2. baskı, Mısır: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübniyye, 1998.
- Kanunname-i Âli Osman*, M. Arif (neş.), Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası İlavesi, İstanbul, 1330.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 4. baskı, Ankara: Türk tarih Kurumu, 1988.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedit-1789-1807*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, c. I, İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Karatepe, Şükrü, *Osmanlı Siyasi Kurumları: "Klasik Dönem"*, 2. baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Keylânî, Abdullah İbrahim Zeyd el-, *el-Kuyûdü'l-Vâride ala's-Sultati'd-Devle fi'l-İslâm ve Damânatühâ*, Amman: Dârü'l-Beşîr, 1997.

- Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. II, s. 823-844.
- Koçi Bey Risalesi*, Zuhuri Danışman (sad.), İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Ayak Divanı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Aralık 1973, c. II, sy. 12, s. 31-37.
- Kolcalı Abdülaziz, *Kuran-ı Kerim ve Kanun-i Esasi*, İstanbul, 1326.
- Köprülü, M. Fuad, "Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler Kısmı", 3. baskı, *İslam Türk Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1973.
- Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", *Belleten*, 1938, c. II, sy. 5-6, s. 39-72.
- Kösoğlu, Nevzat, *Devlet (Eski Türklerde-İslamda ve Osmanlıda)*, İstanbul, 1997.
- Kubalı, Hüseyin Nail, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960.
- Kurat, Nimet Akdes, *Peçenekler*, İstanbul, 1937.
- Küçük, Raşit, "İslami Bir Toplumun Oluşmasında İstişarenin Yeri", *İslami Yönetimin Temeli: Şûrâ*, İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 2. baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- Lewis, Bernard, "Meşveret", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1982, sy. 12, s. 775-782.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, İstanbul 1326.
- "Madjlis", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, Leiden, 1986, c. V, s. 1031-1037.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 5. baskı, İstanbul, İletişim, 1994.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 1996.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan el-, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Semîr Mustafa Rebâb (tahkik), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, 2 cilt, 3. baskı, Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen (yay.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Mevdudi, Ebu'l-A'la, *İslamda Hükümet*, çev. Ali Genceli, Ankara, ts.
- Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, 2. baskı, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986.
- Mumcu, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Meşveret Yöntemi Demokratik Bir Gelişme Sağlayabilir miydi?", Türkiye Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985, Ankara, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1986, c. IV, sy.1, s. 3-23.
- Musa Kazım, *İslamda Usul-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul 1324.
- Mustafa Kesbî, *İbretnüme-yı Devlet*, Ahmet Ögreten (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Mustafa Naima, *Tarih-i Naimâ*, c. I-VI, İstanbul, 1283.
- Mustafa, Nevin A., *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, c. I-IV, İstanbul 1327.

- Mutaf, Abdülmecit, "Şûra-yı Devlet (1868-1922)", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XIII, s. 599-609.
- Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Külliyyat-ı Kemal Birinci Tertib-III, İstanbul, 1327.
- Nebhan, Muhammed Faruk, *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, çev. Servet Armağan, İstanbul, 1980.
- Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, 2. baskı, Nurettin Bayburtluğil (haz.), İstanbul:Dergâh Yayınları, 1987.
- Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, A.Zeki Velidi Togan (haz.), İstanbul, 1972.
- Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: MEB Basımı, 1970.
- Okandan, Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1977.
- Oktay, Cemil, "*Hum*" *Zamirinin Serencamı*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1991.
- Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Oğuz Gökmen, Ankara, 1977.
- Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1952.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. baskı, İstanbul, Hil Yayınları, 1995.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat: Tanzimat Devrinde İdari Yapı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Osman, Fethi, "İmam'a Biat: İslam Devleti Başkanı'nun Atanması", *İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar*, Mümtaz Ahmet (ed.), çev. Halim Sırçancı, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2 cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Ögel, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. II, s. 874-887.
- Özcan, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 1982, sy. 23.
- Özçelik, Selçuk, "İslamda Devlet Müessesesinin İnkişafı", *İÜHFM*, 1954, c. XX, sy. 1, s. 3-9.
- Özçelik, Selçuk, "İslam Hukukuna Göre, Fert ve Devlet Münasebetleri", *A. Samim Gönençay'a Armağan*, İstanbul, 1955, s. 533-556.
- Özçelik, Selçuk, "İslam Hukukuna Göre Hükümdarın Hukuki Durumu", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul, 1956, s. 143-165.
- Özdeş, Orhan, *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, Ankara, 1968.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, c. I, s. 462-465.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1283.
- Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, M. Reşat Uzmen (haz.), İstanbul, ts.
- Salih, Subhi, *İslam Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamit*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

- Shaw, Stanford J., "XIX. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I-II", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Nisan 1990, sy. 76, s. 11-16; Mayıs 1990, sy. 77, s. 40-47.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahtar Tarihi*, 2 cilt, Ahmed Refik (nşr.), İstanbul, 1928.
- Sönmez, Âbidin, *Şûrâ ve Rasûlullahın Müşâveresi*, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1984.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, 2. baskı, Cemal Köprülü(çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 2. baskı, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- Şahinoğlu, M. Nazif, "Şûrâ'ya Bir Bakış", *İslamî Yönetimin Temeli: Şûrâ*, İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1992.
- Şânizâde Ataullah Efendi, *Şânizâde Tarihi*, 4 cilt, İstanbul, 1299.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, 1945.
- Şâvî, Tevfik eş-, *Fikhu's-Şûrâ ve'l-İstişâre*, 2. baskı, Mensûra: Dârü'l-Vefâ, 1992.
- Şen, Adil, *Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve İslahatları)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2003.
- Şirvani, Harun Han, *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965.
- Tancî, Muhammed et-, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, Mümin Çevik (sad.), 2 cilt, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993.
- Taneri, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i Azamlık (1299-1453)*, 2. baskı, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Der Yayınları, 1992.
- Tarih-i Selânikî*, 2 cilt, 2. baskı, Mehmet İpşirli (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Taşğül, Ahmet, "Göktürkler", *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. II, s. 15-48.
- Tekin, Yusuf, "Osmanlı'da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2000, c. LV, sy. 3, s. 145-173.
- Temîmî, İzzeddin et-, *eş-Şûrâ*, Amman: Dârü'l-Beşîr, 1985.
- "Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi", *Milli Tettebular Mecmuası*, 1331, c. I, sy. 3, s. 497-544.
- Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, İstanbul, 1978.
- Tönük, Vecihi, *Türkiye İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara, 1945.
- Tunaya, Tarık Zafer, "İlk Osmanlı Anayasa Kitabı: Hükümet-i Meşrûta", *TCTA*, İstanbul, 1985, c. I, s. 34-35.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasal Tefekküründe "İslamcılık" Cereyanı", *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1954, c. XIX, sy. 3-4, s. 631-670.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, c. I, 11. baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Ubicini, M. A., *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı, c. I, İstanbul, ts.
- Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, İstanbul: MEB Yayınları, 2001.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, 2. baskı, Isparta: Kardelen Kitabevi, 1998.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 6. baskı, Ankara, 1994.
- Üçok, Coşkun, Mumcu, Ahmet ve Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. baskı, Ankara: Savaş Yayınevi, 1996.
- Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, c. X; 1989, c. XI; 1989, c. XII; 1990, c. XIII; 1991, c. XIV; 1993, c. XV.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, 3. baskı, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Yınanç, Mükremin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, İstanbul, 1944.
- Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yücekök, Ahmet N., *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi*, Ankara, 1983.
- Zeydan, Abdülkerim, *İslam Hukukunda Fert ve Devlet*, çev. Cemal Arzu, İstanbul, 1969.

Central Assemblies Before the Constitutional Regime in the History of Turkish Law: A Literature

Ayhan CEYLAN

Abstract

This article aims to assert the literature on central assemblies before Parliament in the history of Turkish Law. Generally, these assemblies are named as "councils of consultation" both in the West and Turkish history researches. In fact, these assemblies had legislative, executive, fiscal and judicial competence beside being a council of consultation. Thus, it is not appropriate to call them only as consultative councils because of their qualification is more than that.

We can determine those councils in these shapes: *Toy* and *Kurultay* in pre-Islamic period; *Divan-ı Hümayun* and *Meclis-i Meşveret/Meclis-i Şura* in Classical period of Ot-

tomans; *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*, *Meclis-i Ali-i Umumi*, *Meclis-i Tanzimat* ve *Şura-yı Devlet* which are the central councils of Tanzimat era.

Recently, number of studies on central assemblies increased a bit, but they are still quiet little. Those limited studies had been performed by historians. Those councils as a subject of History of Public Law in the first place must be studied by scholars of History of Law.

Keywords: Toy, Divan-ı Hümayun, Meşveret, Meclis-i Meşveret, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye

Osmanlı'da Meşrutiyet Öncesi Merkezî Meclisler Literatürü

Ayhan CEYLAN

Özet

Parlamentoların ortaya çıkışından önce, devlet başkanının şahsında temsil edilen siyasal iktidara katılım, şartların da zorlamasıyla, merkezî meclislerin karar alma mekanizmasına dahil edilmeleriyle gerçekleşmiştir. Karar oluşum sürecine katılma, belli ölçüde, iktidarın denetimi ve sınırlandırılmasını da beraberinde getirmiştir. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulamaya yansımadağı dönemde, bu meclisler; danışma, yasama, bazı örneklerinde yargı, hatta idârî ve mâlî yetkilere sahiptirler. Bu bakımdan, literatürde yerleşik bir kullanıma sahip olsa da, istişârî olmanın yanında pek çok yetkilere sahip bu meclisleri “danışma kurulu” olarak adlandırmak isabetli gözükmemektedir. Bu çalışma, Türk hukuk tarihinde parlamento öncesi dönem merkezî meclislerle ilgili literatürü ele almayı hedeflediğinden, bu çerçevedeki meclisler, İslam öncesi dönemde, toy ve kurultay, Osmanlı klasik döneminde Divan-ı Hümayun ve Meclis-i Meşveret/Meclis-i Şûrâ ve Tanzimat Dönemi merkez meclisleri olan; Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âli-i Umûmi, Meclis-i Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet olarak tespit edilmiştir. Parlamento öncesinde görülmelerinin yanında, adı geçen meclisler, farklı yetkilere de sahip olmakla birlikte, “karar organı” olma yönleriyle öne çıkmaktadırlar. Nitekim, merkezî meclisler, Türk kamu hukukunda parlamentoyu ortaya çıkaran yerli dinamiklerin başında gelmektedirler.

Son yıllarda, merkezî meclislerle ilgili yayın sayısında artma olmakla birlikte, sayı, normal düzeyin oldukça altındadır. Mevcut çalışmaların tümü de, henüz “hukukî” boyutla değerlendirilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Toy, Divan-ı Hümayun, Meşveret, Meclis-i Meşveret, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye